

NEOLİBERALİZMDE DEVLET VE KAMUSAL ALAN ÜZERİNE BİR BAKIŞ*

A REVIEW ON THE STATE AND THE PUBLIC SPHERE IN NEOLIBERALISM

Cansu KOÇ**

Özet: Neo-liberalizm, devleti küçültme, bireyi ise kimlik sorunlarına yöneltme politikalarıyla ilerlemekte ve kamusal alan üzerinde yıkıcı etki yaratmaktadır. Ekonominin “görünmez eli”, siyasette de bir bilinmezlik halini almaya başlayınca, bireyler yurttaş kimliklerini vasıfsız görmeye ve kamusal kimliklerini kullanmamaya başlarlar. Oysa meşruiyet, kamusal alanda yapılacak müzakereye dayanır ve yurttaşsız kamusal alan var olamaz.

Anahtar Sözcükler: devlet, kamusal alan, meşruiyet, neo-liberalizm, hukuk.

Abstract: Neo-liberalism carries out policies to reduce the state power, and it leads individuals to concern with identity questions, thereby neo-liberalism effectuates a devastating impact on the public sphere. The “invisible hand” of economy begins to appear as an unknown in politics; so individuals start to consider their citizen identity as insignificant and keep their public identity inactively. However, legitimacy depends on deliberations in the public sphere and the public sphere cannot exist without citizen.

Keywords: state, public sphere, legitimacy, neo-liberalism, law.

I. Tarihsel Bir Perspektifle Kamusal Alan Kavramı

Bireyin toplumsal yapısı onu kamu-özel karşıtlığının yaşandığı tarihsel bir sürece götürür. Devletin yaratılmasının, atfedilen anlamı dönemsel olarak değişse de kamusal alanı da beraberinde getirdiği görülüyor.

Bu anlamda devletli topluma sahip olması sebebiyle ilk olarak Antik Yunan’da kamusal alanının nüvelerine rastlanır. Burada, polis (şehir devleti) insana varlık ve değer kazandırmak için gerekli olduğuna inanılan bir güç durumundadır. Polis yurttaşı olan/olabilen birey hukuki anlamda var olmuş ve değer kazanmıştır. Siyasi hayata yurttaş-

* Çalışmada kamusal alan kavramı Habermas’ın öğretisi kıstas alınarak kullanılacaktır.

** Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı

lar katılır, onların yasama ve yargılamaya doğrudan katılma, yönetici seçme, savaş ve barışa karar verme, anlaşmaları onaylama hakları vardır.¹ Bireyler bu şekilde, aile hayatlarının dışında kalan alanda yurttaş olma vasıfları ile hareket eder ve kamusal işlev kazanmış olurlar. Bu ise batı tarihinde görülen ilk kamu-özel karşıtlığı anlamına gelir.² Antik Yunan'ın siyasal ve hukuki yapısıyla Batı'ya örnek oluşturmasının kaynağı da bu siyasal deneyimdir.

Bunun ardından sitenin sınırlarını aşan, yayılcı politikaya sahip ve bugünün küreselleşme söylemine ışık tutabilecek bir dönem yaşanmıştır: Roma İmparatorluğu. İmparatorluk fikri, özellikle stoa düşüncesinin dünya devletinden söz eden, evrensel aklın takibinde, eşit ve kardeş insanlar vurgusu ile güçlendirilmiştir. Roma hukuku da aynı şekilde bireyi önemseyerek gelişmiş, özellikle aile olgusu üzerinde durulmuştur.³ Bu, küreselleşme taraftarlarının tercihi olan post-modernizmin bireyciliğini de akla getirmektedir.

Polislerin, Makedonya Krallığı tarafından istilası ile toplumsal ve siyasal yaşamı dönüştürecek ortam hazırlandıktan sonra polislin yurttaşı olarak yani kamusal yaşam dolayısıyla varlık kazanan birey, şimdi tek başına ve en önemli özne durumuna gelmiştir. Artık yurttaş yerine bireye seslenilecektir. Bu dönüşümde, kurulacak imparatorluğa insanların onayı, Stoa felsefesinin "eşit bireyler ve dünya vatandaşlığı" fikri ile sağlayacaktır.⁴ İmparatorluk ve özgürlük arasında denge kuramayan, siyasal alanda daralmaya giden Roma yurttaşının özel yaşamının önem kazanmaya başlaması; bireyin kendine özen göstermesine ancak bunun siyasal alanda dengelenememesi nedeniyle; içe dönük bir benlik kültürünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yine de Roma'da birey, kamusal kimliğini kaybetmemiştir. Özellikle ekonomik olarak üst sınıfa mensup kişilerde siyasal etkinlik, yaşamın önemli bir bölümünü oluşturmaya devam etmiştir. Roma'nın modern hukuka yansı-

¹ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yay., 12. Bası, İstanbul, 2009, sf.1-7.

² Ülker Yükselbaba, *Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*, Danışman: Mehmet Tevfik Özcan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008, (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi, T.1132), sf.52.

³ Mehmet Akad, *Bihterin Vural Dinçkol*, Genel Kamu Hukuku, Der Yay.,8. Bası, İstanbul, 2013, sf.43-46.

⁴ Duygu Türk, "Helen Güneşi Batıyor Roma Güneşi Doğuyor", *Batıda Siyasal Düşünceler*, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, 3.baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2012, sf.153.

yan yönü bu bakımdan da oldukça önemlidir. Roma hukuku günümüz hukukunun temellerini atmıştır. Res publica halkın mülküdür ve devlet ile yurttaş arasındaki ilişki, mülkiyet esas alınarak kavramsallaştırılır. Bu, yurttaşlık, egemenlik ve yurttaş haklarında, günümüzde de ifadesini bulan bir anlayış olarak yerleşmiştir.⁵ Evrensel devlet düşüncesi ve bireyin önemi ile Roma'nın genişlemeye dayalı emperyalist karakteri örtüşmüştür. Roma İmparatorluk döneminde her ne kadar senato rolünü korunmuş olsa da en önemli, hatta tek önemli siyasal aktör imparatordur.⁶

Yaşanan kamu-özel karşıtlığı Ortaçağ'a gelindiğinde sona erer; zira bu dönemde iktidarın kendisinin kamusal temsiliyeti söz konusudur ve bu temsil, milletin ya da bir seçmen kitlesinin temsil edilmesi şeklinde olmaz, aksine şahsa indirgenmiş (ancak burada feodal bey, kendisini yüksek iktidar sahibi olarak sunardı) bir "temsili kamusal alan" vardır. Aslında var olmayan (bundan dolayı temsili) kamusal alan doğrudan ve sadece yöneticinin varlığına bağlıdır.⁷ Dikkat çekmek gerekir ki şahsileştirilmenin kamusal alan üzerindeki yıkıcı etkisi feodal düzende kendisini açıkça göstermiştir. Bu, günümüzdeki neo-liberal anlayışı (ya da bu ortamın yarattığı yanılgıyı) okumak açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Feodalitenin çözülmesiyle beraber, bireyin kamusal anlayışı değişim göstermiştir. Feodal düzenin yerini ulusal ve bölgesel devletlerin almasıyla daha önce kamusal otoritenin karşısında pasif olarak konumlananlar arasındaki ilişki dolayısıyla değişmiştir. Kamusal otorite; prens ya da onun sarayı anlamına gelen kamusal bir maske olmaktan uzaklaşmış, kendisine verilen yetki uyarınca oluşmuş bir kurum ortaya çıkmıştır. Kamusal otoriteyi yetkilendiren ve bu şekilde onun tarafından idare edilmeye başlayan bireyler ise "kamusal gövdeyi" oluşturmuşlardır.⁸ İdare eden ve idare edilen, kamusal rolleriyle varlık kazanmıştır. Böylece Antik Yunan'ın yüce polisi içinde eriyen birey ya da prens ve sarayı işaret eden temsili kamusal alandan farklı, birbirinden ayrılmış iki alandan söz etmek mümkün hale gelir: Burjuva

⁵ A.e., sf.189-195.

⁶ A.e., sf.187-188.

⁷ Jürgen Habermas, "Kamusal Alan", Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, Hil Yay., İstanbul, 2010, sf.97.

⁸ A.e., sf.98.

iktidarı oluşmuş ve bununla beraber devlet-toplum ayrışması da artık modern anlamda meydana gelmiştir.⁹

Bu süreç artık bireyi yok eden ya da devleti bireye indirgeyen bir yapı göstermez. Dolayısıyla görev ve yetkileriyle kurumsallaşmış bir devlet ve kamusal karakteri kabul edilmiş bireyden söz etmek mümkün hale gelir ve “kamusal alan” anlam kazanır. Devletle toplumun ayrışmasında, kamusal alan tariflenmeye çalışıldığında, onun devlet ile bireyler arasında kaldığı görülür. Çokça karıştırıldığı aksine devlet ve kamusal alan aynı anlama gelmediği gibi birbirlerinin hasmıdırlar da.¹⁰ Devlet kamusal alan dışında kalmalı ve böylece hür iradeleriyle bireyler müzakere edebilmelidir. Devlet, kamusal alanın dışında yer almasına karşı faaliyetlerini siyasal alanda göstermektedir. Bu alanda kamu erki yüklenmiş olması ise onu diğer unsurlara karşı üstün kılmaz ya da bir hiyerarşi oluşmaz.¹¹ Ancak yine de dikkat edilmelidir ki siyasal alanda mülkiyetin korunmasına yönelmiş düzenleyici organ iktidarı olarak devlet gücü vardır ve kural dışılığı o, belirler.¹² Yani devlet, her ne kadar bir üst konumunda değilse de zor kullanma tekeline sahiptir ve bu, onu kabul etme, onaylama eğilimi yaratır.¹³ Dolayısıyla devletin, kamusal alan dışında kalması müzakere sürecinin hür iradelerle ilerlemesi bakımından zorunludur.

Kamusal alanda bireyler vardır ve onların iradelerini etkileyebilecek/yok edecek bir güç olarak devlet ya da başkaca iktidarlar bu alanda yoktur. Demek oluyor ki siyasal iktidar olan devlet yanında ekonomik iktidar sahipleri de kamusal alanda yer almamalıdır. Ancak piyasanın kamusal etkileri mevcuttur. O, kamusal alanın sosyo-ekonomik zeminini oluşturarak yurttaşlar arasındaki politik iletişim ağını kurar. Bu anlamda olumludur. Ancak, kamusal alan-ekonomi ilişkisi, başka bir taraftan kamusal alanda hegemonyasını kabul ettirmeye çalışan bir “sınıfın” varlığı sonucunu da doğuracaktır.¹⁴ Ekonomik odaklar nasıl ki devlet iktidarını kullananları etkilemeye çalışıyorsa devletin kar-

⁹ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 6. Baskı, İstanbul, 2012, sf.97-105.

¹⁰ Habermas, “Kamusal Alan”, sf.96; Yükselbaba, a.g.e., sf. 56-57.

¹¹ Yükselbaba, a.g.e., sf.81.

¹² Aykut Çelebi, “Kamusal Alan ve Sivil Toplum: Siyasal Bir Değerlendirme” *Kamusal Alan*, Ed. Meral Özbek, Hil Yay., İstanbul, 2010, sf.249.

¹³ Gianfranco Poggi, *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, çev. Aysun Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 3 Baskı, İstanbul, 2011, sf.4-7.

¹⁴ Yükselbaba, a.g.e., sf.72.

şısına konumlanan kamusal alan aktörlerini de etkileme/ele geçirme yoluna gider. Ekonominin kamusal alan üzerindeki etkisini yadsıma yoluna gitmek ise toplumun ev ve devletten oluşan iki kutuplu yapıda olduğu ve kamusal alanın da bunların arasında pürüzsüzce konumlandığı yönünde bir çıkarıma sebep olur ki o halde bu kavram, doğru açıklanamaz. Çünkü toplumda ekonomik, sosyal, kültürel değerlerin ve sivil hareketlerin de alanları vardır ve devletin de yurttaşların da bunların hepsi ile farklı düzlemde ilişkisi mevcuttur. Bunu görmezden gelmek ise toplumsal ve siyasal hayatı ancak idealize edilmiş şekilde açıklamaktan öteye gitmez.¹⁵

Tüm bu etkilere açık ve iktidar odaklarıyla olan ilişkileriyle de olsa ulus devlet düzeninde karşımıza çıkan bir liberal kamusal alan vardır ve bunun bir kazanım olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Zaten iktidar grupları da kamusal alanla mücadele etmekte, onun üzerinde ya da onun yerine etkili olma çabası göstermektedir. Bu bakımdan da görülüyor ki liberal sistemin birey yanlısı alınan ve kiskanılan büyük bir kazancıdır kamusal alan. Çünkü kamusal alan, temel hak ve özgürlüklerin işlevselliğini bireyin kendi denetimi ve yönlendirmesiyle sağlarken temel hak ve özgürlükler de kamusal alanın varlığını ilan eder. Habermas, ilk modern anayasalardaki temel haklar kataloğunun, liberal kamusal alanın mükemmel bir imajını verdiğini söyleyerek bu anayasaların, sivil toplum ile devlet arasında özel bireylerin kamusal bir gövde olarak toplandığını, yurttaşlara ait bir kamusal alanın varlığını teminat altına aldığını belirtir. Kamusal alan, yurttaşların devlette burjuva toplumunun ihtiyaçlarını iletecekleri bir araç olacak ve söz konusu işlev sayesinde politik otorite rasyonelleştirilecektir. Kamusal alan kavramının ardındaki mutlak anlayış ise bilginin açık olması yani aleniyet olacaktır.¹⁶ Bu anlamda ilk anayasaların kazanımı olan temel hak ve özgürlüklerin esasen bir denetim işlevi görececek olmaları bakımından, kamusal alanın inşa ettiği ve kendisi için oluşturulan denetim mekanizması sayesinde devlete de meşruiyet zemini hazırladığı söylenebilir; çünkü devlet de, kamu erki sıfatını, kendi hukukuna tabi olanların ortak yararını gözetme görevinden alır.¹⁷

¹⁵ Meral Özbek, "Kamusal Alan Kavramının Kamusallaşması ve Kamu Otoritelerinin Kamusal-Özel Alan Söylemleri" Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, Hil Yay., İstanbul, 2010, sf.520.

¹⁶ Habermas, "Kamusal Alan," sf.99-100.

¹⁷ Jürgen Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, Çev. Tanıl Bora, Mithat San-

Anayasalar bakımından gözden kaçırılmaması gereken bir husus vardır. “Bu anayasalar teleolojik dayanakların aşılmasıyla rasyonel bir hukuk anlayışının gelişmesine ve böylece evrensel değerlerin oluşumuna yol açmıştır; ancak işlevleri bununla sınırlı değildir. Anayasalar, siyasi-hukuki düzeni sağlamak yanında toplumu biçimlendirme ve dönüştürme yetisine de sahiptir.¹⁸ Dolayısıyla anayasalar, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini bir taraftan korurken bir taraftan da devlet iktidarını kullananlara, toplumu hukuk yoluyla kontrol etme imkanı sağlamakta ve onlara yasa yapma gücü vermektedir. İktidarı denetlemesi gerekenlerin (yurttaşların da) bunu, gözden kaçırması ise, siyasi iktidarı yetkileriyle baş başa bırakacağından, kamusal alan üzerinde yok edici etki yaratabilir. Devlet, yurttaşların müzakere sürecine gireceği kamusal alanı, eğer denetimsiz bırakılırsa, yine “yasal görünerek” törpüleme kudretine, elindeki yetkiler sebebiyle, sahiptir. Kamusal alanın farklılaşması ve kazanımlardan geriye doğru gidilmesinde devlete verilen yetkilerin denetimsiz bırakılması ve bu anlamda devlete verilen görevin yanında yurttaşlara da kamusal bir görev verildiğinin unutulmasının da payı vardır. Liberal kamusal alanı yaratan anayasalar eğer bir sözleşme olarak okunacak olursa görülecektir ki, devlete olduğu gibi yurttaşta da görev verilmiştir, aksi yönetimin tapu devri anlamına gelirdi.

Yurttaşın görevini unutmaması ise belli koşullar altında gerçekleşebilir. Bu koşulların yaratılmasında hukuk, devletlerin başlıca aracı olmuş ve yaratılacak sistemi bir anlamda önceden haber vermiştir. Görülecektir ki liberal devletin öncelikle devleti ve toplumu kapsayan bütünsel bir hukuk düzenini teminat altına almak istemesi, toplumsal koşulların tanzimine yönelmesiyle paralellik gösterir. Bu anlamda sosyal devlet, liberal devletin hukuk geleneğinin mecburi bir uzantısı olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁹ Bu, rekabetçi kapitalizmin devlet müdahalesine kapalı ilk safhasından sosyal hukuk devletine yönelen sosyal ve ekonomik hakların geliştiği ikinci safhasına yani düzenlenmiş kapitalizme geçişi ifade eder.²⁰

car, İletişim Yay., 10. Baskı, İstanbul, 2012, sf.58.

¹⁸ Mehmet Semih Gemalmaz, Devlet, Birey, Özgürlük, Legal Yay., Mart 2010, İstanbul, sf.195.

¹⁹ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, sf.363.

²⁰ Mehmet Tefik Özcan, Hukuk Sosyolojisine Giriş, Kavim Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2007, sf.151.

Toplumsal koşulların esaslı biçimde değişmesiyle beraber devlet ile toplumsal ögeler arasındaki ilişkiler de farklılaşmıştır. Öncelikle liberalizmin serbest piyasa anlayışı içinde, kendi kendini idare eden pazarla ihtiyaçlarını karşılayamayan ekonomik toplulukların, devlet desteği talep etmeleri, devletçe yapılan yasaların mutabakata değil, özel çıkarların uzlaşımına dayanarak yapılmasına elverişli bir zemin hazırlamıştır. Bazı muameleler bu biçimiyle devletle ilişkili ve geneli etkileyen karakter kazanıp “kamusal” kılınsa da kamusal alanın asıl anlamının ortadan kalktığı görülmektedir.²¹ Denebilir ki toplum içindeki bazı iktidar sahibi gruplar, devletle ilişkileri içinde “kamusal güç” haline gelmeye ve kamusal alan ilkesi, yani kamusal akıl ile mutabakata varma istenci, güçlenen özel çıkarların arkasına itilmeye, başlamıştır.

Çıkar uzlaşmalarında uygulanacak bölüşüm tarzı veya kotası için kamusal birlikler yasama ve yürütmeye mücadele etmeye başlamışlardır. Böyle bir durumda sosyal devlet devreye girmek ve çıkar dengesinin genel çıkar çerçevesinde kalmasını sağlamak durumundadır.²² Aksi halde toplum üzerindeki erklerin kendi içlerindeki pazarlıktan öte gitmeyen bir dağıtım meydana gelir ve toplum çıkarları göz ardı edilir. Bu halde ise devlet, iyiden iyiye ve dahası açıkça meşruiyetini kaybeder.

Görülüyor ki devlet iktidarı dışında yer alan fakat onu etkileme gücüne sahip iktidar odakları kamusal alanda; devlet de bu birlikler üzerinde söz sahibi halindedir. Geline bu nokta, toplumu devletleş-tiren devleti de toplumaştıran bir karmaşaya neden olmuştur. Özel alan ve kamusal alan birbirinin müdahalesine açık hale geldikçe varlıklarını da yitirmeye başlamıştır. Bu gelişmeler dikkate alındığında; kamusal otorite ile bireyler arasında yer alan ve kamusal tartışma zemini yaratarak iktidarın rasyonelleşmesini sağlayan kamusal alan fikrinin sosyal refah devletinin bu aşaması içinde gizlendiği söylenebilir.

Sosyal refah devletinde farklı taban ve çıkara sahip olanların, devletle pazarlık halinde olduğu ve kamusal alandan kamunun dışlanmış olması hali kamuoyu oluşumu da etkilemiştir. Bu süreçte kamuoyu müzakere ile değil kamusal araştırma, tanıtım, halkla ilişkiler gibi

²¹ Habermas, “Kamusal Alan”, sf.100-101.

²² Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, sf.364.

yöntemlerle şekillendirilmiş, basın ise toplumsal anlaşmayı idare etmiş ve tüketimi desteklemiştir.²³

Liberal sistem, hukuk devleti ilkesine dayalı, iktidarları seçimle iş başına gelen yine bu iktidarların denetlenebildiği devlet modelini benimsemiştir; ancak meşruiyet için esas olan bu ilkelerin kabul edilmesi değil topluma dönük olmasıdır. 1970’li yıllardan bu yana geliştirilen sosyal devlet aleyhtarı görüşlerle sivil toplum ve birey ön plana çıkarılmaya başlanmıştır. Bu, esasen sosyal devletin kendi içinde gelişen bir dönüşüm olmuştur. Habermas da sosyal refah devletinde demokratikleşme ve özgürleşme taleplerinin karşılığını tam manasıyla bulamadığını söylemektedir. 80 sonrası dönemde ise artık küreselleşen ekonomi ile ulus devlet yapısı açıkça meşruiyet sorunu yaşamaya başlamıştır. Geliştirilen tartışmalarda, demokrasinin muhafaza edilebilmesi için aleniyet, erişilebilir olma ve etkileşimli müzakere süreci belirleyici unsurlar olarak ortaya konmuştur. Böylece birey, yurttaş olma vasfı ile siyasal alanda özne haline gelecektir. Bunun mümkün olabilmesi için ise herkesin katılıp söylem üretebileceği bir kamusal alan olmalıdır. Devlet yönetimleri açısından değerlendirme yapıldığında ise öncelikle çoğulcu anlayışın tartışılması gerekmektedir, zira mevcut sistemde seçilenlerin belli bir kesimin çıkarına göre hareket etmesi, meşruiyet sorunu yaratan ana nedendir. Demokrasi ve “depolitize edilmiş kamusal alan” meşruiyet temeli olarak alınsa da katılımın ve çoğulculuğun göz ardı edilmesi ilkelerin içini zaten boşaltmaktadır.²⁴

1980 sonrasında sosyal refah devletinden iyice uzaklaşılması ve sivilleşme-özelleşme sürecinin hızlanması, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla beraber belirginleşmiştir. Özel birlikler/şahıslar ile devlet arasındaki denge değişiminin kamusal alan tartışmaları bağlamında önemi vurgulanmalıdır. Kamusal alan Habermas’ın tanımına göre sivil toplum içinden çıkan özgül bir alandır²⁵ ve bu anlamda devlet ve sivil toplum kuruluşlarının güç dengeleri kamusal alan anlayışını ve kamusal alanı etkilemektedir. Özel ve kamusal yaşam arasındaki denge de bu koşullarda iyiden iyiye sarsıldığı görülmektedir. Başka bir taraftan da bireylerin şahsi meselelerine yönelerek toplumsal olanı

²³ Yükselbaba, a.g.e., sf.67.

²⁴ A.e., sf.158-161.

²⁵ Meral Özbek, “Kamusal Alanın Sınırları,” Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, Hil Yay., İstanbul, 2010, sf.27.

dışlamaları ve kamusalılığı tamamen soyutlamaları söz konusudur. Bu süreçte bireylerin de toplumsal eylemde bulunma istençlerinin kalmadığı söylenebilir. Kendine dönüklük oranının artışı toplumsal katılımın da azalması sonucu doğurmuştur.²⁶ Bu durum esasen sanayi kapitalizmin yarattığı, insanı yaptığı işten ayırmanın, yabancılaşmanın bir görünümü olarak da değerlendirmeye elverişlidir. Sözü edilen yabancılaşma aynı zamanda dünyaya karşı getirilen yerel savunma olarak cemaat²⁷ anlayışının da güçlenmesine de sebep olur.²⁸

Neo-liberalizm, ekonomik boyutuyla refah devletinin hasmı olarak karşımıza çıkıyor. Bu politikalar, refah devletinin sosyal içeriğini geriye çekmeyi hedeflemiş ve bu sorunların bir sivil toplum meselesi olduğu, devletin sosyal alanda hareket etmesinin onu baskıcı yapacağı tezini öne çıkarmıştır. Katı bireyciliğe övgü de aynı anlayış doğrultusunda savunulmuştur.²⁹

Neo-liberal dönemin koşulları içinde devletlerin varlıklarını dayandırdıkları ilkelerin formel düzlemde kalıp hayata geçirilmemesi belirgin bir hal alır. Bu sürece paralel olarak aranmaya başlanan demokrasi ve kamusalılık fikri ve mevcut durumun bu fikirle olan zıtlığı ise bir meşruiyet krizi içinde olduğunu gözler önüne seriyor. Keza neo-liberalizm, kamusal alan ve özel alanın birbirine dahil oluşu ve dolayısıyla kamusal alanın çöküşüne sahne olmaktadır.

II. Neo-liberalizm ve Kamusal Alan: Meşruiyet Krizi

Neo-liberalizm, sosyal liberalizme karşı 1970 ve 1980 yıllarında filizlenmeye başlamıştır. Bu akım İngiltere ve ABD'de özellikle vücut bulmuş ve buradan diğer ülkelere sirayet etmeye başlamıştır. Bu dönemde sosyalizm özellikle tehlike olarak görülmektedir. Billhassa muhafazakarların bunu tehdit olarak nitelendirdiği göze çapar. Sosyal refah devletini eleştirenlerin başını Avusturya Okulu çekmiştir. Bu okul devletin ekonomiye her türlü müdahalesini, bireye karşı bir hamle olarak görmüş ve serbest piyasanın insan iradesini karşılayabilecek

²⁶ Richard Sennett, Kamusal İnsanın Çöküşü, Çev. Serpil Budak, Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay.,3. Basım, İstanbul, 2010, sf.26-27.

²⁷ Cemaat kavramı için bkz. Amiran, Kurtkan, Genel Sosyoloji, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974, sf.8-15.

²⁸ Sennett, a.g.e., sf.377-380.

²⁹ Çelebi, a.g.m., sf.242-249.

yegane sistem olacağını söylemiştir.³⁰ Sosyal refah devletinin liberter eleştirisini yapan neo-liberaller minimal devleti savunmuş, devletin ekonomiye en az müdahalesinin en doğru uygulamayı doğuracağını söylemişlerdir. Hükümetlerin yetişkin insanlar arasındaki kapitalist ilişkiler üzerinde söz hakkı bulunmamalıdır.³¹ Neo-liberalizm, liberalizmin temel aktörlerinden birey, toplum ve devlet üçlüsü içinden bireyi yüceltir, devlete ve topluma birey yanında değer atfetmez.³²

Devleti minimal düzeyde görmek isteyen neo-liberaller, bunu sağlamak için siyasal ve ekonomik düzeni kapitalizmin istekleri doğrultusunda devam ettirmek için yönetsel bir değişikliğe de ihtiyaç duymuştur. Bu değişikliğin kavramsal karşılığı “yönetişim” olarak adlandırılır. Ulus devletlerin uluslararası sermayeye rıza göstermesi, devletin küçültülmesi, kamu hizmetinin üretim ve tüketim fonksiyonlarının piyasa eliyle yürütülmesi, yönetişimin ana hatlarını verir. Bununla sağlanmaya çalışılan asıl veri ise ulus devletin ekonomi üzerindeki etkisini kırmak ve uluslararası sermayenin akışını sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda hukuk ve ideolojik söylemler araç olarak kullanılacak ve özel mülkiyet ve yatırımların derin korunması sağlanacaktır. İdeolojik altyapı, devletin, küresel güçlerin hizmetine sokulması ve ulusal sınırlar içinde de kamusal mantığın yerini özel sektör fikrinin alması ile sağlanır. Böylece kapitalizmin sürekliliği sağlanmaya çalışılır.³³

Söz konusu anlayışla hareket edilen neo-liberal dönem, kamusal alan ve devlet ilişkisi bağlanımda dikkat çekicidir, zira bu dönem kamusal alanın çöküşüne işaret etmektedir. Kamusal alanın çöktüğü bir ortamda olması gereken etkileşim alanını kaybeden devlet, aynı zamanda denetimsiz de kalmıştır. Bu durumun devletin işlevi bakımından da bazı sonuçlar doğurması kaçınılmazdır.

Habermas’ a göre kriz, sosyal ve sistem entegrasyonunun sağlanamaması boyutlarıyla ortaya çıkmaktadır. Sistem entegrasyonu

³⁰ Fatmagül Berktaş, “Liberalizm: Bir Teorik Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji”, 19.Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, Ed. H. Birsen Örs, İstanbul Bilgi Yay., 5. Baskı, İstanbul, 2007, sf.96.

³¹ A.e., sf.97-100.

³² Ömür Birler, “Liberalizm”, Siyaset Bilimi, Hazırlayanlar: Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, Yordam Kitap, 3.Basım, İstanbul, 2013, sf.309-314.

³³ Kansu Yıldırım, “Sonuç Yerine: Marksizm Uluslararası Hukuka Ne Söyler? Kapitalizmin Yönetsel Restorasyonu: Krizler ve Yönetişim Mantığı”, Emperyalizmin Hayaletleri, Ed. Ali Murat Özdemir, İmge Kitapevi, Ankara, 2013, sf.201-207.

toplumun kendisini devam ettirmek için belli amaçlara yönelmesi ve sistemin bu biçimde devamını sağlamasıdır. Sosyal entegrasyon ise iletişim ile sağlanabilmektedir ve kişilerin birbirleri üzerindeki etkileşimi ile açıklanmaktadır. Sistem ve yaşam dünyası ayrımı yapılarak yola çıkıldığında, sistemin ekonomik kriz ve rasyonelite krizi yaşadığı; yaşam dünyasında ise meşruluk ve motivasyon krizi olduğu görülecektir. Yaşanan tıkanıklığın ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel sistemler içinde görünümü ise ayrıca mevcut olacaktır. Meşruiyet krizinin öncelikli yansıması, ekonomide olmaktadır. Kar oranlarının düşme eğilimi, sermaye sahiplerince emekten kısılarak dengelenmeye çalışıldığından bu sorun, toplumsal boyutta karşılık bulmaktadır.³⁴

Küreselleşme ile pazarların içinde kendisini konumlandıran devlet, dünya ekonomisine bağlı olarak sıkışıp kaldığı alanda kontrol kabiliyeti ve gücünü yitirmekte, karar vermede meşruiyet eksikliği yaşamakta ve yine meşruiyeti sağlamada gerekli idari işlemleri yapamamaktadır.³⁵

Kapital sistemin iktisadi bağımlılık süreci en gelişmiş ülkeleri bile etkilemektedir. Habermas'a göre ise "*milli devletlerin müdahale alanından sıyrılabilmiş olan*

pazarlara karşı, siyasetin yeniden müdahale edebilecek güce kavuşturulması bu problemten çıkış yolu olabilir."³⁶

Başka bir taraftan da organize kapitalizmin kamusal üretimi göz ardı ederek tüketici kitle haline gelmiş toplulukları desteklemesi, çoğulculuğu önemsememesi ve kamusal alanı apolitikleştirilmesi kamusal alanın içinin boşaltılmasına neden olmuştur. Bu da kitlelerin siyasetten uzaklaşmasına ve kamusal alanın daralmasına sebebiyet verir.³⁷

Meşruiyet krizleri önemli dönemeçlerdir. Çünkü devletlerin varlığı meşruiyetlerine bağlıdır ve onlar kendilerini görevleriyle meşrulaştırmaktadır. Bugün meşruiyetin sağlanması için ortak toplumsal rıza aranmaktadır. Dolayısıyla öncelikle toplumsallık kavramının anlaşılması ve kabul edilmesi, sonra da toplumsal rızanın oluşum sürecinin

³⁴ Yükselbaba, a.g.e., sf.160-162.

³⁵ Jürgen Habermas, Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, Çev. Medeni Beyaztaş, Bakış Yay., İstanbul, 2002, sf.26.

³⁶ Habermas, Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, sf.58-59.

³⁷ Yükselbaba, a.g.e., sf.160-161.

doğru işletilmesi gerekmektedir.³⁸ Devlet de hem sivil toplum içinde hareket edebileceği sınırları tayin etmeli hem de faaliyetlerinin sivil toplumdan gelecek onaya bağlı olarak meşruiyet kazanacağını farkında olmalıdır. Demokratik meşruiyet, bireylerin, toplumsal ve siyasal kurumlar içinde yaptığı ve bu kurumlar aracılığıyla dile getirdiği tartışmalardan ve kararlardan doğacaktır.³⁹

Kamusal alanın işlevi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Devlet, kamusal alandan çıkan mutabakata tabi olmalıdır, bu anlamda toplum kendi kendini yönetir duruma gelmelidir. Kamusal alan, devletin toplumu oluşturan bireylerden üstün ve onların iradelerini yok eden bir ege-men güç olmasını engellemeli ve onun sınırlarını belirleyebilmelidir.⁴⁰

Kamusal alan eleştirel bir siyasetin olduğu yerde vardır. Eleştirel siyaset ise riskli bir yapıdadır; çünkü mevcut siyasal yapıyı dönüştürme iddiası onun doğasında vardır ve riskli politikalar geliştirme potansiyeline her zaman sahiptir. Risk, statükonun istikrar iddiasından ve sağladığı "güvenlikten" uzaklaşılması ihtimalini doğurur. Önemli olan ise bu riskli düşünceler olmaksızın ulaşılmak istenen sağlıklı müzakere süreçlerinin yaşanamaz ve kamusal alanın inşa edilemez olmasıdır.⁴¹

Görüldüğü üzere devletin meşruiyeti salt yasalarla ve seçimle gelmiş olmalarına dayandırılmaz, rasyonel iletişim meşruiyetin temel dayanağı olmaktadır. Hukukun üstünlüğü prensibine tabi olunması ve kolektif konulara ilişkin kararların kamusal alanda oluşturulması, meşruiyetin özüdür. Devlete bahşedilen yetkiler ancak bu sınırlar dahilinde kullanılabilir. Kamusal alanın etkinliğini kaybetmesi, devletin denetimsiz kalması anlamına gelir ki bu da meşruiyet krizini yaratan asıl nedendir.⁴²

Müzakere sürecinde toplumun parçalı yapısı için birleştirici işlev görecektir olan ise hukuktur. Yurttaşların siyasal iradelerini ortaya koyacakları müzakere sürecinin garantörü o, olacaktır. Hukukun meşrui-

³⁸ Levent Köker, "Demokratik Meşruluk, Kamusal Alan ve Çok Kültürlülük Sorunu," Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, Hil Yay., İstanbul, 2010, sf.310.

³⁹ Gülgün Tosun, "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasi-nin Pekişmesi Yönündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım," Ege Akademik Bakış, cilt 1, sayı 1, 2001, sf.229.

⁴⁰ Köker, a.g.m., sf.316.

⁴¹ Çelebi, a.g.m., sf.279.

⁴² Yükselbaba, a.g.e., sf.164-165.

yeti ise yine demokratik irade ve görüş oluşturma sürecinin -kamusal alanın- varlığına bağlıdır. Kişiler, yasalara onların yapıcıları oldukları için uymalıdır. Yasalar ancak bu şekilde rasyonel olarak algılanabilecek, kişilerin önünde duran bir engelden daha fazlasını ifade edebilecektir. Kamusal akıl da böyle bir yöntemle somutlaştırılabilecektir.⁴³

Habermas, müzakere süreçlerinin meşruiyetini sağlamak üzere iletişimsel eylemi ve müzakereci demokrasi kuramını öne sürmüştür. Bu anlayış kamusal alan, demokrasi ve hukuk arasında sıkı bağlar kurmaktadır. Amaç; hür, eşit, özerk yurttaşların kendilerine ilişkin konuları kendilerinin düzenlemesidir. Sözü edilen düzenlemeleri yapmak için oluşturulacak kamuoyu ve müzakereler ise kamusal alanın içinden çıkacaktır. Burada asıl olan bireylerin bir özne olarak kamusal alanda var olması ve birbirleriyle etkileşim içine girmeleri olacaktır. Buna göre, sözü edilen etkileşim ve müzakere süreci demokratik oldukları iddiasında olan tüm kamusal kurumların meşruiyeti için zorunludur. Habermas'ın savunusu; meşru bir demokrasi için araçsal eylemin yeterli olmadığına işaret ederek iletişimsel eylemi yani toplumsal ve katılımcı olanı temel alır. Herkes kendi yaşam tarzını etkileyecek olanı özgürce ve makul bir sistem içinde tartışma olanağı bulmalı ve buna yönelik kararları yine kendisi almalıdır. Müzakere süreci ile oluşturulan fikirler ise seçimle parlamentoya yansıtılarak ya da iktidar eliyle uygulanarak hayata geçirilmiş olur. Habermas meşruiyet krizinin ancak bu şekilde yaşanmayacağını ve mevcut krizin de böyle aşılabileceğini ortaya koymuştur. Meşruiyet, müzakere sürecinin kendisiyle bulunur.⁴⁴

Görülüyor ki müzakere süreçleri hiçbir baskıya açık değildir, bu süreçte yalnızca hür ve eşit yurttaşlar vardır ki onlar böylece etkilenmemiş iradelerini ortaya koyabileceklerdir. Kamusal alana devletin dahil olmayışı da bununla daha net açıklanabilir. Devlet iktidarını kullananlar, müzakere sürecinin bir aktörü değil ancak o müzakereden çıkacak sonuçların uygulayıcısı olmalıdır ki meşru kararlar alabilsin ve kendisi de meşru bir iktidar olarak kalabilsin.

Son olarak eklemekte yarar vardır ki müzakere sürecini tahayyül ederken ve meşruiyet krizinden bahsederken kurucu iktidar-tali iktidar ayrımı da göz ardı edilmemelidir. Mevcut devlet iktidarını kulla-

⁴³ Çelebi, a.g.m., sf.273-274.

⁴⁴ Yükselbaba, a.g.e.,sf,168-176.

nanlar kurucu iktidardan uzaklaşırlar. "Kurucu iktidarlar demokratik rejimin temelini oluştururlar. Bu anlamda kurucu iktidarlar, siyasetin hareket alanı olacak çerçeveyi belirlerlerken tali iktidarlar ise mevcut olan güçlerin dengesini gözetecektir. Tali iktidarlar dünün muhalifleri olsa da gözden kaçırılmamalıdır ki onlar şimdinin statükosudur. Kurucu iktidarlar siyasal rejimi var ettiğinden sınırsız bir kabiliyeti haizdir ki bu noktada düşünülmesi gereken kamusal alandır; zira kamusal alanlar, kurucu iktidarlar bakımından potansiyeldir. Kurucu iktidar ancak kamusal alan içinde şekillenirler.⁴⁵ Toplumların kurucularına sahip çıkışları da kamusal alanın kurucu iktidar potansiyelindedir. Sahip çıkılan toplumsallıktır, kurucu akıldır, yoksa onlara atfedilen değer bir mitleştirmeden ibaret olamaz/olmamalıdır.

III. Neo-liberalizmin Meşruiyet Algısı ve Yurttaşlık

Yurttaşın kamusal alanda varlığını unutmaması bir süreç ve algı meselesi olarak karşımıza çıkıyor. Kamusal alanın geriye çekilmesinde, sosyo-ekonomik sistemin bahsedilmeye çalışılan etkisi yanında, toplumsal değişimlere bireylerin verdiği tepkilerin de etkisi vardır. Sennett, bireyin saklanmaya ve seyirci haline gelmeye başlamasının 18. yüzyıldaki değişimlerle başladığını söylemektedir. Ona göre, bu dönem özellikle yükselen fakat kendisinin ne olduğunu kavrayamayan burjuva sınıfının ve orta sınıfta olan fakat burjuva olmayan kesimin maddi değişimlere karşı duyduğu korkunun bir ifadesi şeklinde, gelişmiştir. Süreç içinde görülen şehirleşme, yabancılaşma sorununu da beraberinde getirmiş, bu ise bireyleri seyirci haline getirecek ortamı hazırlamıştır. Dönem koşulları itibariyle, Ortaçağ'dan farklı olduğu gibi Rönesans döneminden de farklı düzlemde gelişme göstermiş, seyircileşme kanıksanmaya başlamıştır.⁴⁶ 19. Yüzyıla gelindiğinde ise; kaba bireycilik ile en uygunun, hayatta kalması fikri ve ekonominin de bunlarla benzer şekilde düzenlenmesi; toplumun birey için çalıştığı, var olduğu ve bireyi güçlendirdiği anlayışını yerleştirmeye, birey ve "onun özel güçlerinin", arzu ve zevklerinin kutsanmaya başlamasına yol açmıştır.⁴⁷

Burjuva kamusal alanının uğradığı değişim, şeklen değerlendirildiğinde görülecektir ki demokratik kurumlar ve yöntemler bakım-

⁴⁵ Çelebi, a.g.m., sf. 237-241.

⁴⁶ Sennett, a.g.e, sf.73-94.

⁴⁷ A.e., sf.73-74.

dan ilerleme kaydedilmiştir. Ancak burada işlevsel bir değerlendirme yaparak değişimin niteliği ortaya konabilir. Burjuvazi dağıtımın kurumsallaştırılmasından yanadır ve bu biçimde ekonomik sistemle politik sistem arasında köprü kurularak meşruiyet ihtiyacında artma olur; ancak tam da bu noktada neo-liberal algı devreye girer. Bu algı, yurttaşların edilgen kaldığı ve onlara salt seçimlerle hareket kabiliyeti kazandıran bir anlayış geliştirmiştir.⁴⁸ Modernizmin emperyalist söylemlerinin yarattığı kriz ise yeni kavramlarla örtbas edilmeye çalışılmıştır: Post-modernizm, sivil toplum, küreselleşme.⁴⁹

Küreselleşme söylemleri ve post-modernist akımlar altında bireyciliği kutsamaya başlayan insanların meşruiyet algıları değişmiştir. Katılımcı olmalarının zorunlu olduğu müzakereci demokrasi, onlar için anlam ifade etmemeye başlamıştır ya da böyle görünmektedir. Toplumsal olanın, katılımı sağlayacak ilkelerin göz ardı edilmesi ve zaten onlara müdahale edilemeyeceği kanısı/yanılgısı, ilkesel düşünmeyi ötelemeye başlamıştır. Bir partinin meşruiyeti; liderinin iyi bir hatip olmasına, güzel şarkı söylemesine ya da ailesiyle beraber çizdiği mutluluk tablolarına bağlanmaya başlamıştır. Oysa bunlar, salt özel alana ilişkindir ve zaten kamusal güç kullanacak iktidarların bireysel özelliklerine indirgenerek seçilebiliyor olması, kamusal alanın katılımcılarından ve en başta kamusal fikrinden yoksun kalındığını gösterir.⁵⁰

Bireyselliğe indirgeme yanılgısı aynı zamanda iktidar sahiplerinin meşruiyet krizini “aşmaları” ve devamlılıkları için de uygun bir yol olmuştur; çünkü sistemlerin uygulamada kabul görmeleri, insanların bilincinde meşrulaştırılmalarına bağlıdır. Bireyler de iyi yaşayacaklarına inançla -ikna olarak/olmuş gibi yaparak- düzene rıza gösterir ve sisteme katkı sunarlar, zira sistemin devamı için bu katkı gereklidir. Meşruiyetin amacı da zaten budur.⁵¹

Küreselleşme ile “bireyliğine” sahip çıkan insan, sessizliği içinde kendisini kalıp yıkıcı olarak da görebilmektedir; ancak söz konusu algı içinde kişi mevcut iktidarların devamının teminatı olmaktadır.⁵²

⁴⁸ Yükselbaba, a.g.e., sf.162.

⁴⁹ Habermas, Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, sf.18.

⁵⁰ Sennett, a.g.e., sf.15-47, 349-356.

⁵¹ Habermas, Küreselleşmeye Milli Devletlerin Akıbeti, sf.8.

⁵² Kadir Cangızbay, “Globalleşme ve Kamusal Alan”, Kamusal Alan, Ed. Meral Öz-

Herkesin kendisini izleyici saydığı, tek bir bilgi kaynağı ve bunların bilinmesi mitosunun da yaşandığı ortamda, aslında tek bir oyun olduğu ve bunun oynandığı sonucuna varılabilir.⁵³

Küreselleşme ve bu anlamda devleti küçültüp özelleştirmeleri arttırma söylemi beraber gelişmektedir ve üretim salt pazar için yapılır, zira kapitalizm ancak bu şekilde beslenebilmektedir. Her şeyin pazar için üretildiği söylemi bir taraftan da üretilen her şeyin pazar için üretilmiş olduğu algısını da beraberinde getirmektedir. Üretici aklı ile farklı olan insan kendi ürettiği her şeyi pazar için üretmeye başlamakla ya da buna inanmakla kendisini de pazarlık konusu (mal) olarak görmeye başlamaktadır. Meşruiyet krizi tariflenmeye çalışılırken sıkça üzerinde durduğumuz üzere neoliberalizmin aktörleri, statükoyu oluşturduklarından, tarih üretmeyen, izleyen, susan insanlar istemektedirler.⁵⁴

Bireylerin nesneleştirilmesi karşısında izleyici olmayı kabullenenler kendisi dışında belirlendiğini düşündüğü ve kendisinin hiçbir katkısının olmadığını içselleştirdiği dünyaya dahil olmamaya ve ancak ondan kendi çıkarınca sonuçlar elde etmeye başlamaktadır. Kişi, kendi kendine devam ettiğini düşündüğü düzene ayak uydurmaya çalışmakta ancak ona dahil olduğunu fark edememektedir.⁵⁵

Sennett' in öne sürdüğü kişilerin kamusal alanlarını kaybedip düşükleri mahrem sorgulamaları ve böylece benliklerinden uzaklaşıp narsist, doyumsuz izleyicilere dönüşmeleri durumu, herhalde bu metalaşma anlayışıyla ilintilidir.⁵⁶

Kamusal alanda kişilerin üreticiliğine müsaade edilen bir zemin vardır ve moral değerlerle beraber estetik ve entelektüel gelişim için de uygun alan mevcuttur. Bu bakımdan kamusal alan kendisiyle beraber medeniyeti de sonlandırabilecektir.⁵⁷ Siyasal süreçlere katılımlarının mümkün olmadığı düşüncesindeki insanlar, aynı zamanda siyasete

bek, İstanbul, Hil Yay., 2010, sf.293.

⁵³ A.e., sf.302-303; Ayrıca Sennet de kültürlü olma kaygısının fazlaca yaşandığını vurgulamakta fakat bireyselleştirilmeye verilen önemle beraber bunun, cehalete sebep olduğunu söylemektedir, bkz. Sennett, a.g.e., sf.268-308.

⁵⁴ Cangızbay, a.g.m., sf.286; Birlir, a.g.m., sf.306.

⁵⁵ Cangızbay, a.g.m., sf.291.

⁵⁶ Sennett, a.g.e, sf.414-431.

⁵⁷ Cangızbay, a.g.m., sf.299.

yabancılaşacaktır. Kişiler özerk ve bireysel olana yönelmişken kolektif olandan da bir o kadar uzaklaşmaktadır.⁵⁸ Bu noktada çokça yakınılan bir konu olarak gündemin sık değişmesi ve bir öncekinin çabuk unutulması, hatırlanabilir. Bu sorun genellikle “balık hafızası” ithamıyla açıklanmaya çalışılsa da kişinin dahil olmadığı/olmadığını düşündüğü bir alanla ilgili yaşananları kolayca unutulması gayet doğaldır. Dolayısıyla gündemin sık değiştiğinden ve “balık hafızalı” olunuşundan şikayetlerin aslında, kamusal alanın yokluğundan kaynaklandığı söylenebilir.

İzleyicileşme demokrasiyi çürüten başat durum olarak karşımıza çıkar, zira katılımın yokluğunda demokrasinin olması söz konusu değildir. Bir katılım aracı olarak partilerin lider iradesine yaslanması, bu irade üzerinden oluşacak bir siyasi ortamı yaratma eğilimi, şahıslar üzerinden çalışılması, meşruiyet algısı üzerinde oynama yapmaktadır. Partilere karşı duyulan güvensizlik ve katılımcılıktan uzaklaşma eğiliminde, ekonominin neo-liberal politikalar çerçevesinde yürütülmesi ve şirketlerin dünya çapında çalışması, dolayısıyla da ekonomiye ilişkin kararların ülke çapında verilememesinin de etkisi büyüktür.⁵⁹ Ancak bu durumun aşılması da kamusal alanla mümkün olacaktır, aksi halde ise ekonomik gelişmeler karşısında gelişen kayıtsızlığın siyasi ve sosyo-kültürel alana sirayet etmesi kaçınılmazdır. Bu anlamda kamusal ilkesi, hareketlilik istemektedir ve bunu devlet değil toplum yapabilir.

Meşruiyet algısının önemi Habermas’ın görüşleriyle de vurgulanabilir; zira ona göre sosyo-kültürel sistem aracılığıyla tüm kriz eğilimleri aşılabilecektir.⁶⁰ Bu anlayışta çözülmesi gereken tek problem, sosyo-kültürel bakış açısında yaşanan tıkanıklık olmasa da çıkış noktası budur ve zaten sınıfsal bilincin oluşmasının önündeki engelin öncelikle neo-liberalizmin yarattığı algı kirliliği olduğu söylenebilir.

Habermas’ın söylem kuranında Marksist anlayışa göre bir üst yapı kurumu olarak işlev görebilecek kültür, demokrasinin zemini- dir ve onu öncelikle sağlamlaştırmak gerekir, zira ancak bu şekilde demokratikleşmek mümkün olur. Bu kapitalist ülkelerin sorunlarına odaklı bir tavidir;⁶¹ ancak öncelikle ortaya koyduğumuz meşruiyet

⁵⁸ Yükselbaba, a.g.e.,sf. 166.

⁵⁹ A.e., sf.164-166.

⁶⁰ A.e., sf.163.

⁶¹ A.e., sf.168.

algısı sorununun çözülmesi gerektiği de ortadadır. Zira meşruiyet sorunu olduğunu bilinçli bir biçimde kabul edip bunu çözme inisiyatifini kullanmak, çözüm için zorunludur. Meşruiyet sorunu olduğunu fark edip bundan rahatsız olabilmek de kültürel bir değişimi gerektirecektir. Şunu da eklemek gerekir ki kamusal bir fikirdir, anlayıştır. Aleniye, demokrasiye, özgürlüğe ve katılımcılığa dayanır. Bazı dönemlerin kültürel, siyasal, ekonomik akımları onu unuttursa da bu fikirler varlığını devam ettirir ve sahipleri tarafından hatırlandıklarında, olması gereken formda yeniden hayata geçirilir. Bunun mümkün ve kalıcı olması da yine kamusal fikrinin anlaşılması ve dönemsel rüzgarlardan etkilenmeyecek bir kamusal kültürün oluşmasıyla sağlanabilir.

Demokrasi ve hukuk devleti ile aleniyet birbirlerini tamamlayan parçalardır. Anayasal devlet tam anlamıyla şeffaflıkla ilintilidir, zira aleniyet demokratik bir hukuk devletinin hem şartı hem de bir sonucudur. Demokratik hukuk devletlerinde birey özne olmalı ve devlet, onun uygulayıcısı olarak görev yapmalıdır. Dolayısıyla bireylerin katılımcı olmaları zorunludur. Hiçbir lider, parti veya siyasal parti programı, yurttaşların devlet yönetiminde söz sahibi olmasının ve demokratik katılımın yerini dolduramaz. Devlet yönetiminde söz sahibi olmak için ise devlet faaliyetlerinin aleniliği zorunludur. Özellikle idarenin eylem ve işlemlerinin tartışılması, eleştirilmesi ve en doğrunun bulunması için şeffaflık, aleniyet, bir anahtardır. Gizlilik ancak antidemokratik rejimlerde meşru kabul edilebilir. Halkın denetim yapabilmesi için de hükümettekilerin her türlü fiil ve kararlarının bilinmesi ve izlenmesi gerekir. Bu, keyfiyeti engelleyecek yegane yoldur.⁶²

Demokratik yönetimin, yani seçimle iş başına gelmenin, demokrasinin tek ayağıymış gibi algılanması ve seçimlerin mitleştirilmesi, seçilenleri denetimsiz bırakır ve iktidarların milli irade söylemiyle dilediklerini yapabilmelerinin önünü açar. Bu halde ise ne demokrasi sağlanmış olur ne de hukuk devleti olmanın gerekleri yerine getirilir. Bu nedenle seçimlerin demokrasinin bir ön koşulu olduğu fakat yegane sağlayıcısı olmadığı anlaşılmalıdır.⁶³

⁶² Ayhan Döner, Şeffaf Devlette Bilgi Edinme ve Sınırları, 12. Levha Yay., İstanbul, 2010, sf.32-34.

⁶³ İlhan Özal, Günişığında Yönetim, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2004, sf.71-72.

IV. Kamusal Alanın Çöküşünde Medya ve Sivil Toplum Kuruluşları

Meşruiyet krizini ve bir meşruluk yanılması doğuran neo-liberal dönemin, ulaşım ve iletişim teknolojisindeki hızlı gelişmelere sahne olduğu ve bundan beslendiği söylenebilir. Zira kapitalist sınıfın taleplerine göre biçimlenen bir teknoloji söz konusudur.⁶⁴

Medya, neoliberal dönemin çıkar çatışmalarından hayli etkilenmiş ve ekonominin şekillenmesiyle paralel olarak bir kamusal alan olmaktan çıkıp tüketim alanı haline gelmiştir. Katılımdan uzak izleyiciler için ise kamusal alan görüntüsünde bir sahne olarak işlev görmeye başlamıştır.⁶⁵

Günümüzde medya çokluğu çeşitliliği sağlar görünmemektedir. Ekonomik gelişmelerin ön plana alınması ve belirleyici güç olarak kabul edilmesi, medya patronlarının aynı ürünü farklı yöntem ve araçlarla pazarlaması sonucunu doğurmuştur. Siyaset ve toplumsallık medyada da ekonominin ardında kalmıştır. Bu biçimde mali sıkıntılar ile meşruiyet zedelenmesi medya kurumlarınca aynı anda yaşanır duruma gelmiştir.⁶⁶

Yeni medya; karşılık verememe ve seyircileşme algısını iyiden iyiye yaratmıştır. Konuşma, tartışma, savunma, karşı çıkma; televizyonlar ve radyolar karşısında imkansız hale gelmiştir. Dolayısıyla bu tip kitle iletişim araçlarının yarattığı dünya, salt görünüşte kamusal olmakla kalmaktadır.⁶⁷

Özellikle kamu kuruluşu olarak örgütlenmiş yayın organlarının kamu hizmeti görmeleri beklenen bir durumdur. Bunun mümkün olabilmesi için ise herkesin rahat ve eşitçe erişebileceği yayınlar yapılmalı, programlar eğitime ve eğlenme eksenli olarak düşünülüp dengeli bir biçimde seçilmeli, politik konularda ise tarafsızlık sağlanabilmelidir. Medya kuruluşlarından belli oranlarda bu özellikleri sağlayabilmeleri beklenirken karşımıza siyasi ve ekonomik alan ayrışması ve bu ayrışmada ekonominin baskınlığı sorunu çıkmaktadır. Yayın kuruluşları

⁶⁴ Cangızbay, a.g.m, sf.285.

⁶⁵ Yükselbaba, a.g.e., sf.167.

⁶⁶ 67D.Beybin Kejanlıoğlu, "Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı", Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010, sf.698-699.

⁶⁷ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, sf.290-291.

kamu yararı gözeterek hareket ederlerse yurttaşlara yönelik yayım yapmakta fakat piyasanın görünmez elinin inisiyatifini öncelikli kabul ederlerse belli kesim tüketiciler için çalışmaya başlamaktadır ki günümüzde açıkça ikincisi tercih edilmektedir. Oysa medyanın yurttaşları bilgilendirmesi, kamusal alanın inşası ve devamı için, dolayısıyla demokrasi için, zorunludur. Zira bireylerin bilgi sahibi olmaları ve katılımcı haline gelmeleri ancak medyaya erişebilmeleri, tartışmalara katılabilmeleri ve yine medyadaki temsillerinin üretilmesine katkı sunabilmeleri ile mümkündür.⁶⁸

Görüldüğü üzere medya sektöründeki patronlaşma, tekelleşme bilgi alış verişi üzerinde de etkili olmaktadır ve bu durum, düşünce ve ifade özgürlüğünü doğrudan etkilemektedir. Düşünce ve ifade özgürlüğünün kullanılabilmesi, aktif yurttaşlar haline gelenebilmesi, medyada çoğulculuğu korunmakla mümkün olabilecektir. Devletin düşünce ve ifade hürriyetini sağlamak için onu engellememesinin yanında pozitif yükümleri olduğu da hatırlanarak basında tekelleşmenin önleminin kamusal alanın sağlanması için zorunlu olduğu söylenebilir.⁶⁹

Medya meselesine katılımcıların aktivitesi açısından da bakmak gereklidir. Kamusal alanlar oluşturabilmek için program yapmak ya da onlara katılmak, şarkı söylemek, film çekmek gibi yöntemler kullanılıyor olmalı ve bunlara ilgi duyulmalıdır. Medyanın kamusal yaşam üzerinde ekonomik ve siyasi boyutta dengelenmeye ihtiyacı olduğu gibi yurttaşlara da ihtiyacı vardır.⁷⁰

Küreselleşmede ulaşım ve iletişim teknolojisinin gelişimi yadsınmaz.⁷¹ Ancak bunlar ekonomik temelli kullanılmaktadır. Bundan çıkış yolu için medya için ulusal düzenlemelerin yapılması, tekelleşmenin öncelikle önlenmesi gereği ortaya konabilir. Bu süreçte haberleşmenin sağlığı bakımından sosyal medya alternatifi de önemlidir. Yeni toplumsal hareketlerde, bu alternatifin değerlendirilmekte olduğu görülmektedir.

Meşruiyet krizi konusunda ele alınacak bir diğer konu ise sivil toplum kuruluşları (STK'lar) olacaktır.

⁶⁸ Kejanlıoğlu, a.g.m, sf.693-698.

⁶⁹ Mehmet Semih Gemalmaz, Haydar Burak Gemalmaz, Ulusalüstü İnsan Hakları Standartları Işığında Türkiye'de Bilgi Edinme Düşünce-İfade ve İletişim Mevzuatı, İstanbul, Yazıhane Yay., (t.y.), sf.188.

⁷⁰ Kejanlıoğlu, a.g.m., sf.710.

⁷¹ Habermas, Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, sf.12.

Demokrasinin, kamusal alanın, sağlıklı işleyebilmesinin hem devlete hem de topluma ilişkin bir sorun olduğu açıktır. Meşruiyet meselesinin bir taraftan devletin meşruiyet krizi diğer taraftan da toplumda oluşan meşruiyet yanığı üzerinden açıklanmaya çalışılması da bu sebeptir. Dolayısıyla demokrasi ve meşruiyet sorunu hem devlet hem de sivil toplum meselesi olarak karşımıza çıkar, zira meşruiyet kaynağı olacak demokrasi formel bir sistem değil bir ihtiyaçlar sistemidir ve toplumsal düzeyde gelişim içinde olmalıdır. Devlete dayalı siyaset üretmenin, bu bakış açısından uzaklaşma sonucunu doğurabileceği gerçeği siyasetin toplumsal olması gereğini ortaya koymakta, bu da STK'ların kamusal yaşam üzerindeki etkinliğini ifade etmektedir. Devletle toplum arasında oluşacak köprü olma vasfıyla STK'ların önemi, iletişimin ve politikanın ticarileştiği bu dönemde daha da artmaktadır.⁷²

STK'ların bu önemli işlevlerini piyasa koşullarına dayalı olarak çalışan sendika ya da kooperatiflerin, iktidar olma amacını öncelikli gören siyasi partilerin, devlete bağlı çalışan kamu kuruluşlarının, şiddete yönelen örgütlerin ya da bireyin içsel yaşamını dizayn etme gayretindeki tarikatların, ne kadar sağlayabileceği sorusu akla gelmektedir. Bu sorun STK'ların olması gerekenden uzaklaşmaları ile ilintilidir, zira demokratikleşme işlevi görececek olan STK'ların bu anlamda var olabilmeleri için taşımaları gereken özellikler vardır. Öncelikle bu kuruluşların gönüllülük esasına dayalı olarak çalışmalarını yapmaları gerekir ve amaçları da toplumsal iyiyeye katkı sağlamak olmalıdır. Ayrıca bu kuruluşlar dikey eksenli hiyerarşik ilişkilerden uzak olmalıdır, zira hiyerarşi baskıyı beraberinde getirir ve böyle bir ortamda kamusal fikirlerin sağlıklı olarak ortaya çıkması düşünülemez. STK'lar ayrıca açıklık ve belli bir konuda uzmanlaşmış olunması özelliklerine de sahip olmalıdır. Özellikle devletin sahip olması gereken aleniyet ilkesinin bu kuruluşlar bakımından da zorunlu bir özellik olduğu unutulmamalıdır. Aleniyet bir kurum ya da kuruluşun meşruiyetini sağlayacak biçimsel bir ilke olmaktan ziyade kamusal fikirinin kurucu unsurudur. STK'ların kendi içlerindeki işleyişinin sağlıklı olması da aleniyetle beraber diğer sayılan özellikleri taşımalarıyla mümkün olacaktır. Aynı zamanda şu da unutulmamalıdır ki devlet, sivil toplum kuruluşları üzerinde gücünü kullanmamalı, özerk bir sivil toplumun varlığını tanımalı ve taleplerini dikkate alırken hakem rolünün dışına çıkmamalıdır.⁷³

⁷² Tosun, a.g.m, sf. 225-228.

⁷³ A.e., sf.231-240.

Neo-liberal döneme bakıldığında ise yaşanan kimlik siyaseti sorunu, sivil toplum içinde yer alan örgütlü çıkar gruplarının devletle beraber hareket etmeye başlayarak ranta yönelmeleri, STK'lara yönelik gelişen fon akışı dikkat çeker. Dolayısıyla STK'larda elitizme yakınlaşan fonlardan beslenen bir tür yeni sınıf yaratma tehlikesi baş gösterir.⁷⁴

Başka bir taraftan da sivil toplum söylemi özellikle otoriter rejimler karşısında çokça dilendirilmeye başlanmış, ancak bu kavram, kamu politikaları karştı neo-liberal düşünce içinde de popüler hale gelmiştir. Bu dönemde özellikle halk egemenliği ve demokratik meşruiyet sorunları böyle çözülmeye çalışılmıştır. Habermas'a göre de kamusal alan bu anlamda sivil toplum içindeki iletişim tarzlarının bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda sivil toplum örgütlerinin iç işleyişleri, STK'lar arasındaki etkileşim, önem kazanmaktadır.⁷⁵

Sivil toplum içinde iktidar odaklarından bağımsız, onların himayesinde olmayan özgür kurumların varlığı başatır. Bu özgür örgütlenmelerin aracılığıyla toplum dolaylı olarak kendisine ilişkin değerlendirmelerini eyleme dökebilir ve devlet iktidarı da bunlarla kendisine yön verir/vermelidir. Ancak günümüzde gelişen durum, güçleri oranında siyasi iktidarla çıkarlarını dengeleyen kuruluşları karşımıza çıkarmaktadır. Yaşam tarzlarındaki farklılaşma ve yabancılaşmanın bir tezahürü olarak çok çeşitli kurumlar ve dolayısıyla çıkar dengeleri meydana gelişmiştir. Örgütlenme modelleri ise genel itibariyle kapalıdır, bu kapalılık onların güçlenip hükümetle etkili lobi faaliyetleri yürütmelerini desteklemektedir, zira aleniyetten uzak bir anlayışın demokrasiyi ve bu bağlamda kamusal alanın oluşumunu temin etmesi beklenemez. Bu tip bir örgütlenme modelinin tasarımının kimlerce yapıldığı ise yine bir tartışma konusudur. Örgütler, üye çıkarları üzerinde odaklanmaktadır ve toplumsal müzakere süreci arayışı yerine bu çıkarların çatışması süreci belli sonuçlara bağlanmaktadır.⁷⁶

Sivil toplumun kendi içinde demokrasiden uzaklaşması devletin de demokratik esaslara dayalı olarak işlemesini imkansız kılar. Demokrasi müzakere süreci üzerine kurulmalıdır ve devletin demokratik meşruiyetini sağlayacak mekanizma da sivil toplumdur.⁷⁷

⁷⁴ A.e., sf.233-237.

⁷⁵ Çelebi, a.g.m., sf.237-246.

⁷⁶ A.e., sf.263.

⁷⁷ Tosun, a.g.m., sf.228-230.

Görülüyor ki sivil toplum kuruluşlarının tek başına varlığı demokratikleşmenin bir aracı olmayacaktır. Bunun olabilmesi için ise yurttaşlara görev düşmektedir. STK' larla beraber düşünüldüğünde yurttaştan beklenen üyelik, karşılıklı hak ve ödevlere sahip çıkma ve pratikte katılımıdır. Bunun sağlanabilmesi için demokrat kişilik bilincinin yerleşmesi gerekmektedir. Demokratik kişilik, öncelikle inisiyatif sahibi bir birey olmayı, bunun yanında açık fikirli, yanılıgıyı kabul eden, hoşgörülü, eleştirel olmayı gerektirmektedir. Sivil toplum içinde de ancak bu şekilde aidiyet ve temsiliyet kavramlarına sarılmaktan çok gönüllü üyelik ve eleştirel yurttaşlık gelişebilecektir. Habermas' ın da demokratikleşme için yol olarak gösterdiği alanın kültür olduğunu hatırlanarak denebilir ki demokratik siyasal kültür demokratik devletin olduğu gibi, demokratik sivil toplumun da yapı taşıdır. Demokratik kültüre sahip olmayanlarda kamusal fikrinin oluşmayacağı ve dolayısıyla onlardan teşkil edilecek devlet ve sivil toplum kuruluşlarının da demokratik olmayacağı sonucuna varılabilir. Bununla beraber unutulmamalıdır ki her toplum da kendine uygun düşecek demokratikleşme ve sivil toplum modelini yaratacaktır, hepsine uyan bir model yoktur, zira bu kültürel bir hareketlenmedir.⁷⁸

SONUÇ

Tarihsel süreç içinde devlet ve toplum ayrışmasının belirginleşmeye başlamasıyla kamusal alanın da varlık bulduğu görülmektedir. Bu alan, devletin denetim mekanizması olarak işlev görürken onun faaliyetlerinin tek meşruiyet kaynağıdır da.

Sosyal refah devletin çözölmeye başladığı neo-liberal dönemde, devletin özellikle belli ekonomik grupların çıkar dengelerine göre hareket etmeye başladığı, kamu hizmetlerinden el çekerek özelleştirmelere ağırlık verdiği görölmektedir. Devletin bu işlevsel dönüşümü ile yurttaşların kabulü, kamusal konuların şahsileştirilme-ye başlanması ve kişisel algılanması sonucunu doğurmuştur. Kamusal ve aleniyet fikirlerinden beslenen kamusal alan, bu koşullar altında geriye çekilmiştir. Kamusal alanın yokluğu ise bir meşruiyet krizine neden olmuştur.

⁷⁸ A.e., sf.232-240.

Devletin kamusal alan dışındaki muhataplarına dayanarak “toplumsal kararlar” vermeye başlaması meşru hareket etmediğini göstermektedir; ancak meşruiyet sorununun olduğu, öncelikle yurttaşlarca fark edilmelidir. Ekonomik gelişmelerle paralel olarak ortaya çıkan katı bireycilik, sosyal algı üzerinde de etkili olmuş ve toplumsal değerlerin soyutlanmaya başlamasına neden olmuştur. Bu durum içindeki bireyin katılımcı olmaktan uzaklaşması, sistemin ekonominin istediği biçimde gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Oysa bu çalışmanın çeşitli bölümlerinde üzerinde durulduğu gibi ekonomik ve siyasal sistemler beraber fakat ayrı kollardan ilerlerler ve siyasal sistemin “katılımcıları” eliyle geliştirilmesi gerekmektedir ki devlet ve güç sahibi grupların çıkar dengelerine göre toplumun şekillendirilmesine son verilebilsin. Bireylerin aktif birer yurttaş haline gelebilmeleri için ise kültürel bir değişimin olması gerektiği söylenebilecektir..

Medya ise işlevinden uzaklaştığı ölçüde meşruiyetini kaybetmeye başlamaktadır. Haber alma hakkı düşünce ve ifade özgürlüğü için de zorunludur ve bireylerin katılımcı birer yurttaş haline gelebilmeleri için medyanın rolü önemlidir. Ancak medyadaki tekelleşme ve ekonomi odaklı yayıncılık kamusalıktan uzaklaşmasına ve haber alma hakkının sağlıklı bir biçimde kullanılamamasına neden olmaktadır.

Kamusal alan ile devlet arasında önemli bir köprü olan sivil toplum kuruluşları da ancak kendi içinde demokratik olup toplumsallığa yöneldiğinde, bu işlevini yerine getirebilmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının kendi içindeki işleyişinin baskıcı ve kapalı olması ya da amaçlarının kamu yararından uzaklaşması; bu kuruluşları, tek tip kişilik yaratmaya yönelen ve bireyin hem özel hem kamusal hayatını tahakküm altına alan bir yapı haline getirecektir

Demokrasinin sağlanabilmesi için gerekli olan kamusal alan özellikle idarenin keyfilikten arındırılması amacı taşımaktadır. Dolayısıyla devletin eylem ve işlemlerinin toplum tarafından bilinir hale gelmesi, yurttaşların bilgi edinme hakkının olması ve toplantıların aleniliği, kamusal alanın sağlıklı işleyişi ile doğrudan ilintilidir. Bu koşulların sağlanmasındaki amacın kamusal alanın işlevsellik kazanması olduğu kabul edilmeli ve düzenlemeler bu anlayışla yapılmalıdır, zira kamusal alan denetim işlevi görür; uzaktan onay mekanizması değildir.

Kamusal alanın çöküş sürecinde bu alanın gerekli olup olmadığı sorusu gündeme sıkça gelmektedir. Neo-liberal dönemde ortaya çı-

kan çıkar grupları oldukça güçlüdür ve devletler onları dengeleme/frenleme yoluna gidebilmektedir. Bu çıkar grupları mevcutken devlete ihtiyaç vardır. Çalışmanın çeşitli safhalarında ortaya konduğu üzere devletin kontrol edilebilmesi için ise kamusal alan var olmalıdır.

Kaynakça

- Akad Mehmet, Dinçkol, Bihterin Vural, Genel Kamu Hukuku, İstanbul, Der. Yay.,8. Bası, 2013.
- Berktaş Fatmagül, "Liberalizm: Bir Teorik Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji", 19.Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, Ed. H. Birsen Örs, İstanbul Bilgi Yay., 5. Baskı, İstanbul, 2007,
- Birler Ömür, "Liberalizm", Siyaset Bilimi, Hazırlayanlar: Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin, İstanbul, Yordam Kitap, 3.Basım, 2013.
- Cangızbay Kadir, "Globalleşme ve Kamusal Alan", Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010.
- Çelebi Aykut, "Kamusal Alan ve Sivil Toplum: Siyasal Bir Değerlendirme," Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010.
- Döner Ayhan, Şeffaf Devlette Bilgi Edinme ve Sınırları, 12. Levha Yay., İstanbul, 2010.
- Gemalmaz Mehmet Semih, Devlet, Birey, Özgürlük, İstanbul, Legal Yay., 2010.
- Gemalmaz Mehmet Semih, Gemalmaz Haydar Burak, Ulusalüstü İnsan Hakları Standartları Işığında Türkiye'de Bilgi Edinme Düşünce-İfade ve İletişim Mevzuatı, Yazıhane Yay., İstanbul, (t.y).
- Göze Ayferi, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul, Beta Yay., 12. Bası, 2009.
- Habermas Jürgen, "Kamusal Alan", Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010.
- Habermas Jürgen, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul, İletişim Yay., 10. Baskı, 2012.
- Habermas Jürgen, Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, Çev. Medeni Beyaztaş, Bakış Yay., İstanbul, 2002.
- Kejanlıoğlu D. Beybin, "Medya Çalışmalarında Kamusal Alan Kavramı", Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010.
- Köker Levent, "Demokratik Meşruluk, Kamusal Alan ve Çok Kültürlülük Sorunu," Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010.
- Kurtkan Amiran, Genel Sosyoloji, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974.
- Özay İl Han, Günışığında Yönetim, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Özbek Meral, "Kamusal Alan Kavramının Kamusallaşması ve Kamu Otoritelerinin Kamusal-Özel Alan Söylemleri," Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010.
- Özbek Meral, "Kamusal Alanın Sınırları," Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, İstanbul, Hil Yay., 2010.

- Özcan Mehmet Tefik, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Kavim Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2007.
- Poggi Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi*, Çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 6. Baskı, İstanbul, 2012.
- Poggi Gianfranco, *Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Çev. Aysun Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 3 Baskı, İstanbul, 2011.
- Sennett Richard, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Budak, Abdullah Yılmaz, Ayrintı Yay., 3. Basım, İstanbul, 2010.
- Tosun Gülgün, "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesi Yönündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım", *Ege Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 1, 2001.
- Türk Duygu, "Helen Güneşi Batıyor Roma Güneşi Doğuyor", *Batıda Siyasal Düşünceler*, Ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, 3.Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2012.
- Yıldırım Kansu, "Sonuç Yerine: Marksizm Uluslararası Hukuka Ne Söyler? Kapitalizmin Yönetimsel Restorasyonu: Krizler ve Yönetişim Mantığı", *Emperyalizmin Hayaletleri*, Ed. Ali Murat Özdemir, İmge Kitapevi, Ankara, 2013.
- Yükselbaba Ülker, *Habermas'da Kamusal Alan/Özel Alan Ayrımı*, Danışman: Mehmet Tefik Özcan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.